

ROMSICS GERGELY

A BIRODALOM ELLEN: ÚJRAHANGOLT EMLÉKEZETPOLITIKA MAGYARORSZÁGON

Más kelet-közép-európai államokhoz, például Lengyelországhoz vagy Romániához hasonlóan a hazai kollektív emlékezet is egyes politikai közösségeken belül intézményesült, és máig csak kevéssé képes túlkerülni azok határain.

Populista emlékezet és birodalom

■ 2023 májusának elején Orbán Viktor, Magyarország miniszterelnöke széles nyilvánosság előtt gratulált az „európai bürokrátáknak”. Leszögezte ugyan, hogy az utóbbiak mélyen gyökerező ellenszenvet táplálnak a magyar kormány iránt, de elismerte, hogy jóhiszeműen együttműködtek Veszprém gazdag történelmi örökségének, Európa egyik kulturális fővárosához méltó elismertetésében. Szinte egy szuszra azonban a mindig, minden korban jelentkező birodalmi törekvésekre, a nemzetek Európájának nemes gondolatát kísértő sötét árnyra is figyelmeztetett. Nagy Károlyt, Napóleont, Hitlert és a brüsszeli bürokrátákat felemlítve az európai ügyekben a nemzetekfelettség elve ellen és a nemzeti szuverenitás megőrzésének a szükségesége mellett érvelt.¹ Míg a gratuláció kivételes pillanat maradt a magyar-európai viszony „miniszterelnöki szűrőn” át szemlélt történetében, addig a híreket akár csak felszínesen követők számára is nyilvánvaló: a birodalmiság ellenében tett, sokadszorra is nagy port kavarázó kijelentések a magyar kormány vezető személyiségei által képviselt történelem-szemlélet lényegi elemét ragadták meg.

Ez a beszéd, mint annyi más hasonló megnyilatkozás, fontos elemzési feladatot

állít a történészek, az antropológusok és a politológusok elé egyaránt. Jelzi: végleg elmúltak azok az idők – nevezzük őket a posztszocializmus éveinek –, amikor a jobboldali emlékezetpolitika legfontosabb szimbolikus célja volt, hogy a kommunizmus áldozatainak európai emlékezetét emancipálja és kanonizálja (a holokauszt, a gyarmatosítások és az elnyomás/erőszak egyéb történeti eseményeihez hasonló kereteket alakítva ki számára). Ennek a régi törekvésnek a következménye volt a belpolitikai és szavazatokban mérhető hasznot ígérő megnyilatkozása, hogy kirekesszék a nemzet eszmei fogalmából az államszocializmus magát átmentő elitcsoportjait; továbbá ebből fakadt a „jó nemzet” és a múltbéli gonosz urainak állandó szembeállítás, amely nem tűnt el ugyan végérvényesen a közbeszédből, de az elmúlt években szintén jelentősen csökkent a súlya az emlékezetpolitikai csatákban.²

Az ezzel a változással egyidejűleg egyre markánsabban jelentkező, a nemzetközi összehasonlíthatóságra is törekedve populistának nevezhető emlékezetnek kevés köze van immár a kelet-közép-európai kommunizmus bukása után a múlt értelmezése körül zajlott vitákhoz. A populista emlékezet- és történelempolitika újabb reprezentációi – kiállítások, beszédek, könyvek – mind arról tanúskodnak, hogy már nem a régi, a moszkovita kommunizmus öröksége jelenti a nemzetet fenyegető állítólagos legfőbb veszélyt: valójában az európai szuperállam sok évszázados kísértése-kísértete foglalta el ennek a baloldali és keleti utópiának a helyét. S miért jogos populistának nevezni ezt az új emlékezetpolitikát? Elsősorban azért, mert az európai integráció ebben az értelmezésben egy régóta fennálló birodalmi/imperialista hagyomány folytatásaként egy kizsákmányoló elit és az áldozattá tett *populus* közötti dualizmus gondolatán nyugszik. Az utóbbi újjászületésének a záloga a nemzeti keretekhez való meg- és visszatérés, és az előbbieket legyőzésével/kizárásával egy új, igazságos politikai közösség megalapítása, amely a nép „természetes” erkölcsiségét és történeti hagyományait tükrözi.³ Az emlékezés célja ebben a vonatkoztatási rendszerben a birodalmi, az idegen elitek soha sem múló nemzetellenes ambícióinak a feltárása, a jelenbeli politikai küzdelmeknek a múlt példái révén történő értelmezése.

Amint a fentiekből is kitűnik, a kortárs magyarországi emlékezetpolitika gyökerei kontinentális hatású és erejű emlékezetkultúrákig nyúlnak vissza. Az 1989 utáni nemzetközi rend kétségtelen válságával felerősödő, a transz- és szupranacionális liberális elitekkel szembeni ellenérzések olyan különböző szereplőket és mozgalmakat kötnek össze egymással, mint a trumpizmus vagy akár Benjamin Netanjahu kormányai, beleértve egy sor európai populistát is a Marine LePen vezette Rassemblement Nationaltól az Alternative für Deutschlandig.⁴ Mindezen populizmusok egyik közös jellemzője, hogy saját politikai közösségeik számára áldozati szerepet konstruálnak, felülbírálvá vagy akár meg is fordítva a gyarmatosításról, a kizsákmányolásról, az imperializmusról vagy az uralomról szóló kritikai narratívákat, melyek a közelmúltban az amerikai és európai fehérket el-

sősorban mint elkövetőket jelenítették meg.⁵ Az elmúlt szűk egy évtized – 2015–2024 – egyik meghatározó magyar emlékezetpolitikai trendje a fehér áldozatiság kurrens nemzetközi vonulatának az összekapcsolódása az ártatlan és a nagyhatalmak által sanyargatott nemzet hagyományos hazai toposzával, amelyet a német megszállás alább elemzendő emlékműve is kifejezett; ennek központi elemét képezi a teljes magyar társadalom áldozatközösségként való újraértelmezése. Az a gondolat kísért itt, hogy a valódi elkövetők mindig az idegenek és a nemzetből kiszakadt itthoni szolgálk voltak, míg az áldozatok – akár a zsidók, akár a romák, akár a többségiek – egyaránt magyarok voltak. Ezt a szemléletváltást gyakran nem a súlyának megfelelően kezeljük.

Magyarország kormánypártja, a Fidesz 14 éve van hatalmon, s az újszerű emlékezetpolitikai gyakorlatok kialakulását és elterjedését sokszor elfedi az állandónak tűnő politikai konstelláció. Pedig az elmúlt évtized során a magyar emlékezetpolitika színpada a „hagyományos” posztkommunista csatatérből egy rendhagyó arénává alakult át, ahol az antiliberális és antiimperialista, a szuverenitást a zászlajára tűző emlékezeti kultúra harca jelentkezik egy sokarcú, de egylényegűként értelmezett idegen hatalom – a birodalmi Másik – hol nyílt, hol burkolt hódítási kísérleteivel szemben.

A sokféle területen végbement átalakuláshoz kétségtelenül szükség volt az erőforrásokkal (a követőkkel, reprezentációs erővel, és pénzzel) rendelkező politikai szereplők kezdeményező részvételére, így az emlékezésnek nagyon is létezik egy voluntarista dimenziója.⁶ Fontos továbbá nyomon követni, hogy ez a tevékenység nagymértékben támaszkodott, támaszkodik a világ minden tájáról származó emlékezetpolitikai gyakorlatokra, melyeket a kollektív emlékezet iparosai integráltak a Magyarországon kiépülő új nemzeti-populista kánonba.⁷ Az így megszülető magyar történeti önképnek és szerepnek a kialakítása ilyenformán a nemzetek feletti, egyszerre liberális és imperialista Másikhoz viszonyítva történt-történik, egy átfogó múlttörténetet teremtve meg. Ez azt sugallja, hogy a mai állapotok az első világháború végével váltak a nemzetet magát fenyegető, immár évszázados kihívássá, amely önnön terjeszkedési vágya és a dogmatikus eszmeisége miatt akár még a totális ideológiákkal is rokonítható. Ezek alkotják tehát az új magyarországi emlékezetkultúra alapvető vonásait, melynek a megfelelő értelmezése csak a *tematikus állandóság* – kommunizmus/holokauszt/Trianon – mellett végbement *jelentésbeli átalakulás* megragadása révén végezhető el.

A nemzeti áldozatközösség alakzatai: a kommunizmus és a holokauszt emlékezete

■ A bevezetésben felvázolt átalakulás fontos összetevője a *posztkommunista emlékezetkomplexumnak* nevezett jelenség részleges meghaladása a múlt magyarországi diskurzusaiban. A nemzetközi szakirodalomban ez

a nyakatekert kifejezés a közelmúlt totalitárius örökségének és a tökéletlen demokratikus átalakulások emlékezetének a jelentőségét hangsúlyozza térségünkre tekintettel, rámutatva, hogy a múlt értelmezéséért folyó harcok elsődleges színtere a kommunista korszak, és a tétje az egykori bűnösök és a hazai utódpártok (vagy akár az újabb baloldali formációk) delegitimálása a nemzeti és/vagy liberális konzervatív erők által. Ez a minden kelet-közép-európai országban több fázisban zajló „emlékezetháború” fontos politikai és történeti törésvonalakat hozott létre, és 1989 után is még sokáig „forrón” tartja a totalitárius rendszerek emlékezetét.⁸

Más kelet-közép-európai államokhoz, például Lengyelországhoz vagy Romániához hasonlóan a hazai kollektív emlékezet is egyes politikai közösségeken belül intézményesült, és máig csak kevésbé képes túlkerülni azok határain.⁹ Michael Bernhard és Jan Kubik immár tíz éve megjelent szintetizáló kötete arra mutatott rá, hogy hogyan hatják át ezek a törésvonalak a mi régióinkban a nemzeti emlékezetkultúrákat, amelyek nem a múlt közös értelmezésére törekszenek, és nem is tanultak meg egymás mellett élni egyazon nemzeti keretrendszeren belül, elfogadva bizonyos minimális közös értékeket. Az ilyen széttöredezett rendszerekben „[a] múlt feletti viták közvetlenül kapcsolódnak ahhoz a vitához, hogy mely szereplők a legitimek, és ki rendelkezik így az intézmények kialakításának a jogával”.¹⁰

A 2010-es évekig a múlt értelmezéséért folytatott harc hazánkban is ezen fogalmakkal volt leírható. A szembenálló politikai táborok elsősorban a kommunista múltat instrumentalizálva vagy annak az epizódjait átértelmezve fordultak egymás ellen. Magyarországon, különösen a magyar jobboldal emlékezetpolitikájának az eredményeként fontos eszmei és fizikai emlékhelyek jöttek létre, amelyek a nemzeti és regionális történelmi tapasztalatok reprezentációját voltak hivatva biztosítani, miközben a politikai ellenfeleket egy baloldali totalitárius kísérlet örökösiként hiteltelenítették. Ezek az epizódok változatos formákban – a Terror Háza, a magyar történelem totalitárius rendszereinek szentelt múzeum 2002-es megnyitását is ideértve – újra és újra igazolták, hogy a kommunista emlékezet még mindig „forró”, és döntően képes megszabni a politikai identitásokat.¹¹

A magyar emlékezetpolitikának ez a „posztkommunista dimenziója” 2015–2016-ban kezdett alapvetően megváltozni. 2016-ra esett a magyarországi szovjetellenes forradalom 60. évfordulója, és egyben az utolsó nagyszabású megemlékezés a magyar demokrácia alapító eseményéről. Általános irányvonala a forradalomhoz csatlakozó, sőt azt vezető kommunisták reformszárnyának a marginalizálását és delegitimálását célozta a „pesti srácokként” emlegetett fiatal budapesti forradalmár férfi szabadságharcosok képének a megkonstruálásával.¹² Ez így a korábban kialakított kvázi konszenzusos emlékezetkultúra populista átalakítása volt, de egyben az utolsó alkalmat is jelentette a kiterjedt megemlékezésekre, sőt miniszterelnöki beszédekre is ebből az alkalomból. 2017-től kezdődően

a kormány az egymást követő évfordulókon rövidebb, gyakran Budapesten kívüli eseményeket szervezett, és általában került a Fidesz által a korábbi évtizedekben – még ellenzékben is – favorizált tömeges megemlékezéseket. Ebből a szempontból figyelemre méltó a 2021-es, azaz a 65. évforduló, amely Orbán Viktor beszédét leszámítva érdemi megemlékezés nélkül zajlott le. Annak ellenére történt ez, hogy a koronavírus-járvány utáni első évforduló volt (és 2021 nyarától kezdve a kormány más ügyekben számos alkalommal szervezett tömegrendezvényeket). A szovjet erőszakra emlékező újabb múzeum (a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítóhelyeként) is feltűnő csendben nyílt meg Budapest egy tömegközlekedéssel nehézkesen megközelíthető volt ipari területén, és a látogatottsága is elenyésző maradt. A projekt az Orbán-kormányok első éveiből származott, de a megvalósulás felé vezető kanyargós úton egyre korlátozottabb léptékűvé vált, melyet a mérete és a helyszíne is tükröz.¹³ A szovjet kényszermunka egymillió áldozatának szentelt múzeum jórészt a nyilvánosság radarja alatt maradt, ahogyan előzőleg a Gulag áldozatainak az emlékével is történt.¹⁴

Végül a kommunizmus bukásának a 30. évfordulója is többé-kevésbé eseménytelenül zajlott. A Scorpions és a magyar Omega zenekarokkal, az előbbieket legendás *Wind of Change* című számával tartott koncert, a YouTube-on közzétett reklámspotok és egy kontextus nélküli installáció a Sziget Fesztiválon jelentették annak fő eseményeit.¹⁵ A rendezvény impresszáriója az a Schmidt Mária volt, aki a 2016-os, sokkal nagyobb szabású és kiterjedtebb megemlékezéseket is irányította, ezúttal azonban nem kapott hasonló támogatást és láthatóságot. Azon a markáns törekvésen túl, hogy Orbán Vikornak a magyarországi kommunizmus összeomlásában játszott szerepét kihangsúlyozzák, háttérbe szorítva a többi résztvevőt – többek közt a posztkommunista reformereket –, maga az üzenet sem volt mindig világos, így az emlékezés is kevésbé hatott harciasnak. A korábban állítólagos kommunista örökségeik és egykori szimpátiáik miatt kritizált – politikai vagy szellemi – ellenfelek korábban megszokott tetemrehívása megtörtént ugyan, de nem került kiemelt helyre.

A hivatalos politikai diskurzusban az 1956-ra való hivatkozások használata is megváltozott. 2020-tól kezdve, és 2022-ben tetőzve, a forradalmat egyre inkább az árulás és az elhagyatottság pillanataként pozicionálták úgy a kormányt támogató sajtóban, mint a kisebb formátumú, de természetesen továbbra is nagyszámú megemlékezésen. Ezt az árulást a megnyilvánulások bizonyossága szerint az Egyesült Államok és általában a „Nyugat” követte el, amelyek feláldozták a forradalmárokat, hogy elkerüljék a globális hatalmi egyensúly felborulását (tehát lényegében a szovjet kommunistákkal összefogva, a nemzetellenes baloldali erők burkolt szövetségét hozva létre). A forradalom emlékét ez az értelmezés olyan eszközként használta, amely immár arra hívja fel a politikai közösség, a nemzet figyelmét, hogy hiábavaló a nyugati nagyhatalmaktól megértést és tartós, önzetlen támogatást várni. 2022-ben ez a toposz még összekap-

csolódhatott a megvezetett, a nagyhatalommal „magyar módra” szembezálló ukránokra tett utalásokkal is, akiknek a Nyugat általi „elveszejtése”, ebben az értelmezésben, éppen napjainkban zajlik.¹⁶

Ez az összetett, de az irányát tekintve mégiscsak világos hangsúlyeltolódás nagyban segített összhangba hozni az emlékezet korábbi antikommunista paradigmáját az ekkor kialakulóban lévő populista emlékezeti rendszerrel. Az utóbbi a nagyhatalmak és a transznacionális hálózatok keretében működő, egyszerre liberális és önző hatalmi elit, másrészt a szuverenitásra törekvő kelet-közép-európai kis nemzetek közötti létbeli ellentét demonstrálása köré épül, és az utóbbiak 1956-os (és akár még 2022-es) elárulása is jól beilleszthető ebbe a mintázatba.¹⁷ Az antikommunista retorika viszonylagos háttérbe szorulása pedig legalábbis „helyet csinált” a magyar emlékezet intézményeiben annak, hogy a legfőbb ellenség szerepét egy újfajta baloldal, a liberális-birodalmias kormányzatiság kísértete foglalhassa el.

A totalitárius kommunista múltra való emlékezéstől és annak politikai instrumentalizálásától való elfordulással nagyjából párhuzamosan, néhány év eltéréssel bontakozott ki az a szintén a magyar kormányhoz és támogatóinak az elitcsoportjaihoz köthető kísérlet, hogy a holokauszttal összefüggésben lényegében az egész magyar társadalom egy közös áldozati identitás hordozójává nemesüljön. Ez nagyrészt a Konrad Adenauer és Helmut Kohl által a Német Szövetségi Köztársaságban az 1950-es és az 1980-as években felkarolt identitásprojektek mintájára történt, a történelmi felelősség vállalásával, egyben azonban annak a hangsúlyozásával, hogy az elkövetők olyan kisebbséghez tartoztak, akik elárulták a saját nemzetüket.¹⁸ Így a formális felelősségvállalás és a kollektív önfelmentés, az áldozatiság diskurzusai – egymáshoz részben idomulva – egyszerre működésbe léptek, a populista emlékezetpolitika második fontos tartóoszlopát alkotva ezáltal.

A történelem eme konceptualizációjának a formális kifejezése már a Fidesz szavazataival 2011–2012-ben megalkotott és elfogadott új alkotmány preambulumban is előfordul. A preambulumban 1944-et és az ország náci német megszállását a magyar múlt folyamatossága megszakadásának és a nemzeti szuverenitás elvesztésének az éveként határozza meg, amelyet csak 1989-ben sikerült visszaszerezni. A holokauszt fő szakasza így kikerül a szuverén nemzet történelméből, és a preambulumban a történelmi felelősséget egyenesen a „bitorlókra”, a megszálló németekre és azok magyar segítőire hárítja.¹⁹

Ez a történelmi perspektíva legnyíltabb módon a holokauszt-emlékévként 2014-ben felavatott megszállási emlékműben tárult fel. Az emlékmű a német birodalmi sas művészi átértelmezését jeleníti meg, amint leereszkedik a Magyarországot megtettesítő Gábor arkangyal alakjára. Az emlékművet kifejezetten az összes áldozatnak ajánlják: eszerint a zsidó szenvedés a tágabb értelemben vett magyar szenvedés részének tekintendő. Ezt erősíti az is, hogy a zsidó áldozatoknak nem hoztak létre kü-

lön emlékművet. A Sorsok Háza elnevezésű, a gyermekáldozatoknak szentelt külön projekt megvalósítása az emlékév körüli viták során végül elakadt. A felügyelet és a közreműködő szakértők többszöri cseréje után az elképzelés máig nem valósult meg, ahogy a kormányzati szóhasználatban is jellemző maradt a 2014-es, a zsidó szenvedést a nemzeti áldozatközösséghez kapcsoló megközelítés.²⁰

Bár a nemzeti áldozatközösség gondolata a 2014-es holokauszt-emlékév idején olyan hazai és nemzetközi elutasításba ütközött, hogy az évfordulók kapcsán hasonló arányú emlékezetpolitikai kezdeményezésekre azóta sem került sor, a kollektív magyar áldozatiság tematikája mégsem veszett ki a közbeszédből. Különösen a német megszállás motívuma képezi annak olyan elemét, amely továbbra is instrumentalizálható, és kellően illeszkedik ahhoz a kerethez, amelyben mohó és idegen birodalmak fenyegetik a nemzet szabadságát és békéjét.²¹ A két princípium – a birodalmi és a nemzeti – konfliktusa révén a történelem elsődleges mozgatórugójává lép elő, amelyek mitikus (azaz örökké visszatérő) harcban állnak egymással. Hogy ennek alapján a holokauszt emlékezetének a kormányzat által kialakítani kívánt történetfelfogás birodalomellenes dimenziójában is lehet bizonyos funkciója, azt jól jelzi a bevezetésben már említett miniszterelnöki beszéd, amely magát Hitlert illesztette be a birodalmias, az elnyomó jegyeket öltő európai egység gondolat Nagy Károlytól az Európai Bizottságig tartó propagátorai közé.

A magyar emlékezetpolitika újrhangszerelése és Trianon örökségei

■ A kormányzati történelmi emlékezet és történelempolitika populista átalakulása 2017–2021-ben, tehát a posztkommunista emlékezet háttérbe szorulása idején és a holokausztnak a magyar áldozatiság-történetbe való integrációját követően ért döntő szakaszához. Ebben az időszakban a magyar kultúra és nyelv egyik legfontosabb történelmi metaforájának, Trianonnak az emlékezetében történt meg az átrendeződés. A magyar nyelvben rendkívül tág jelentéstartalommal használt kifejezés az első világháborús vereséget, az azt követő 1918–1919-es sikertelen forradalmakat és a Magyar Királyság felbomlását foglalja magába, mely többlépcsős folyamat formálisan az 1920-as versailles-i békeszerződés aláírásával zárult le, azonban utóéletének az egy évszázada során a kifejezés által hordozott jelentéstartalmak még inkább kibővültek.²²

1990 után a mainstream jobboldal leginkább a Laure Neumayer által eurorealizmusnak nevezett álláspontot tette magáévá, egy olyan platformot tehát, amely a nemzeti érdek védelmével magyarázza az euroatlanti integráció szükségességét, miközben a nemzeti célrendszer és szuverenitás feláldozását elutasítja, és Trianonra is ebben a kontextusban keres gyógyírt.²³ Ez azt jelenti, hogy fokozatosan háttérbe szorul, illetve tiltottá válik – a fősodorban mindenképpen – a revizionista beszédmód, de a nemzeti gyász, az igazságtalanság miatti panaszkodás hagyományai,

akárcsak a „régis ország” iránti nosztalgia is az államszocializmus alatti hibernációból visszatér, és újra intézményes diskurzussá lesz. Jobboldalon az 1998-as választásokon győztes, a Fidesz vezette koalíció ráadásul önmagában is a Trianonról való gondolkodás két eltérő és egymásnak részben ellentmondó mintáját egyesíti. A „hagyományos” nemzeti konzervatívok – a kiscgazdapárt java része és más, kisebb platformok – hajlamosak voltak a két világháború közötti establishment által követett diskurzushoz hasonlóan a szomszédos nacionalizmusok és a rövidlátó nyugati politikusok koalícióját emlegetni Trianon kapcsán, mely a történelmi Magyarország felszámolása mellett döntött, és ezzel destabilizálta, magyarán „balkanizálta” Kelet-Közép-Európát.²⁴ A liberális kamaszéveiket maguk mögött hagyó, de a gyűjtőpárt jellegét még nem elnyert Fiatal Demokraták ezzel szemben új paradigmát kínáltak: a veszteség és az áldozattá válás emlékének európaizálását, azokat a lehetőségeket hangsúlyozva, melyeket az európai uniós tagság kínál a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek életének békés javítására. Ez a diskurzus szakértői szintű hozzászólásokban, mindenekelőtt a párt kisebbségi „előadója”, Lőrincz Csaba írásaiban nyert először kifejezést.²⁵ A gondolat utóbb parlamenti hozzászólásokban és –, hogy az elgondolásnak kanonikus formát adjon – az új miniszterelnök, Orbán Viktor 1998 végén adott hosszú karácsonyi televíziós interjújában is megjelent. Ezen program szerint a szuverenitások földrajzilag nem mozdulnának el, de átalakulnának, fellazulnának, lehetővé téve a nemzet kulturális unióját. Ahogy Egedy Gergely összefoglalta a Fidesz megközelítésének a lényegét: „a mozgósító konzervativizmus a transzszuverenitás stratégiáját választotta, és igyekezett összeegyeztetni nemzetépítési törekvéseit az európai integrációval. Ez az opció a határváltoztatás gondolatáról való lemondást jelentette: a transzszuverén nacionalizmus, más néven ’virtuális nacionalizmus’, azt vallja, hogy a politikai közösségnek a nemzeti identitáson kell alapulnia, nemzetállam létrehozása nélkül.”²⁶

A Trianonra való emlékezés azonban nem alakult át a békeszerződés hatásainak „kijavításáról” szóló politikai diskurzus változásai nyomán. A populáris kultúra továbbra is a nemzeti veszteség és az áldozattá válás örökölt trópusait termelte újra. A Fidesz első kormányzati ciklusa alatt a parlamenti megemlékező beszédeket kiscgazda – nemzeti konzervatív – koalíciós partnereire delegálta.²⁷ Ennél sokkal fontosabb volt ugyanakkor az 1918 előtti Magyar Királyság mindenki által könnyen felismert fizikai kontúrjainak a rehabilitációja. Így ez az ismerős földrajzi kép feloldhatatlanul kétértelmű mnemotechnikai jelölővé vált, amely formálisan a multietnikus államra utal, miközben a békeszerződésben és az annak következtében az etnikai közösséget ért igazságtalanságokra összpontosító diskurzussal párosul.²⁸ Az áldozattudatot kifejező beszédek és reprezentációk a régi álamot mutatták fel, de az etnikum szenvedésére fókuszáltak.

Az emlékezés így kialakuló kultúrájának központi eleme volt tehát a gyász homályos fogalma és az áldozati státus, amely kibeszéletlen fe-

szültségben létezett a múlt európai integráció révén történő meghaladásának szintén jobboldali, innovatív gondolatával. A Fidesz ellenzéki évei alatt, az európai uniós csatlakozást követően és különösen a román EU-csatlakozás hazai vitái idején kezdett a történelem eme integráció révén véghez vitt meghaladása háttérbe szorulni magában a jobboldali nyilvánosságban és főleg a vezető politikusok megnyilvánulásaiban. 2010-től pedig fokozatosan megkezdődött a nagyhatalmak felelősségének hangsúlyozása, és az erős állam, valamint a magyar nemzet áldozatiságának a párhuzamos, noha egymásnak ellentmondó reprezentációinak a produktálása. A nemzeti összetartozás napját meghatározó törvény 2010-ben ilyen szempontból igazi hibridnek volt tekinthető, hiszen a magyar állami politikák hibáira is emlékeztetett, valamint határozottan a kilencvenes évek határokot meghaladó gondolatát őrizte meg – vegyítve ezeket a külső erők általi „szétszaggatás” és az áldozatsors egyéb metaforikus jelölőinek helyenkénti tobzódó használatával. A trend azonban az ezt követő években egyre világosabban megmutatkozott, és a nagyhatalmi felelősség – kisállami áldozatiság dualizmusa felé mutatott.

A teljes populista fordulatot azért tesszük a 2017–2020 közötti évekre, mert ekkor jelent meg végső és kiérlelt formájában a Trianon-emlékezet ezen újabb modulációja. Alapvetését legtisztábban Lázár János akkori miniszterelnöki kabinetfőnök fogalmazta meg, 2017-ben kijelentve: „az egész nyugati világnak adóssága van velünk szemben”, amit még vissza kell fizetnie. Megjegyezte továbbá, hogy hiányoznak a „bűnösséget elismerő és a békédiktátumért bocsánatot kérő” megemlékezések és emlékművek, felsorolva „Párizst, a versailles-i palotákat, Felvidéket, Erdélyt, a Partiumot, a Vajdaságot és Kárpátalját”, mint a múltbeli sérelmek szimbolikus földrajzának az összetevőit, ahol a megbékélés az első világháború győzteseitől elvárt felelősségvállalás elmaradása miatt nem valósulhatott meg.²⁹

Lázár beszédmódja szinte magával vonta az Egedy által leírt „transzszuverén nacionalizmus” átfigurálását is. A gyakorlatban az egyesült Európa kínálta lehetőség helyett a hangsúly egyre inkább az anyaországra és annak erejére esett, amely a kisebbségi magyarok számára juttatókat és forrásokat biztosító, Szent István birodalmának posztterritoriális helyreállítását jelentő államként működik. A kisebbségekért felelős miniszterelnök-helyettes, Semjén Zsolt 2012-ben amellet érvelt, hogy a Szent Korona alkotmányos öröksége „acélbroncs”, amely összetartja a magyar nemzet tagjait. Így a történelmi királyság konzervatív kultusza, amely 1945 előtt még a birodalmias revíziós törekvéseket jelölte, immár a magyar etnikumra és nemzetre utal. A már korábban elterjedt Nagy-Magyarország ikonográfiához kapcsolódva ez az elmozdulás is erősíti a Trianon-emlékezetbe kódolt kétértelműséget: az 1918 előtti soknemzetiségű ország képét és a hozzá kapcsolódó szimbólumokat továbbra is rutinszerűen, de olyan kontextusokban használják Magyarországon, amelyek az utódállamokban a magyar kisebbségekre és azok etnikai közösségként megfogalmazott igényeire utalnak.³⁰

Ez a többszörösen is adott kétértelműség – tehát a soknemzetiségű állam ikonográfiájának a magyar etnikai nemzetet ért veszteség jelzésére történő felhasználása – egy szinkretikus jellegű emlékezeti rendszer alapját képezi, amely egyesíti a fentebb bemutatott, a két világháború közötti gondolkodási áramlatok Trianon-olvasatainak egyes elemeit. Az etnikai magyarságra, a kisebbségi jogokra és a nemzeti –, de nem a területi – egység helyreállítására való összpontosítás a Horthy-rendszer népi kritikusa-inak és 1945 utáni utódainak az örökségét tükrözi. A történelmi királyság képének széles körű használatát viszont a két világháború közötti autoriter nemzeti-konzervatív berendezkedés kanonizálta. Az „egykor volt ország” képe által hordozott üzenet a magyarokat úgy pozicionálja, mint akiktől az idegen hatalmak elragadták a hazájukat. Ez a szinkretizmus pedig, amely a 2010-es évek kormányzati és kormánytámogató emlékezetének volt sajátos jellemzője, egyebek mellett a magyar emlékezetpolitika populista fordulatának is a kiindulópontját jelenti.

A veszteség és az igazságtalanság fenti emléke hazai kontextusban az árulás narratívájával is összekapcsolódott. Az az elképzelés, miszerint a történelmi Magyarország felbomlásáért a progresszívek és a szocialisták viselnek közvetlen felelősséget, szintén a nemzeti konzervatív és radikális jobboldali hagyományból kölcsönzött elgondolás. A tördőfésmítosz magyar változata ma is, akárcsak a két világháború közötti időszakban, egy hanyag és gonosz „baloldal” létezését tételezi, amely a progresszívektől a kommunistáig terjed, és amelyet nemzetellenes programjuk egyesít. E nézet axiomatikus megfogalmazását kínálva, a Magyarország elleni baloldali agressziót az akkor az ellenzékot vezető Orbán Viktor 2005-ös tusványosi nyári beszédében tette a történelem állandó mozgatórugójává: „A baloldal, amikor csak teheti, ráront saját nemzetére.”³¹ Ezt az állítást különböző, az előbbihez fogható parafrázisokban újra és újra megismételte azóta a közéletet formáló értelmiség, és esetenként a magyar jobboldal egyes politikusai is hangoztatták, fenntartva ezzel a baloldali kontinuitás tézisének, amely diakronikus egységbe rendezi össze a századfordulós progresszió híveitől a jelen liberális és szociáldemokrata pártjaiig a teljes magyar baloldali hagyományt.³²

Kétségtelen, hogy ezek az elemek a magyar jobboldali emlékezetkultúrák részét képezték korábban is, s önmagukban nem a populista fordulat termékei. A magyar jobboldal Trianon-emlékezetébe a két világháború közötti hideg polgárháború folytatása már az 1990-es évektől kezdve beletartozott. Hibásak voltak a szomszédállamok, a nagyhatalmak, és persze a „gyenge” hazai baloldaliak egyaránt. Ebben a diskurzusban azonban a szereplők még elkülönültek egymástól. A békeszerződési rendszer és a gyengeségéért hibáztatott fiktív baloldal természetesen elválaszthatatlanul összekapcsolódott a végkifejlet létrehozásában, de a magyar történetpolitikának ez az iterációja különálló történelmi erőként őrizte meg őket. Az utóbbi a rossz célokat ügvetlenül igyekezett elérni, a békeszerződés hibáit mindamelllett a francia rövidlátásnak, valamint a

magyar államiság és nemzeti egység kérlelhetetlen ellenfeleiként ábrázolt, gyakran gyalázott utódállami vezetőknek tulajdonították.

Ezt a kezdeti – „örökölt” – képletet az elmúlt két évben vezető kormánypárti értelmiségiek és magas rangú kormányzati személyiségek – köztük az ország három legkiemelkedőbb „emlékezetharcosa”, Orbán Viktor miniszterelnök, Kövér László házelnök és az emlékezés reprezentációinak legbefolyásosabb alakítója és több hivatalos évfordulós megemlékezés kormánybiztosa, Schmidt Mária történész – hangsúlyos megszólalásai alakították át. Az elmúlt száz éve gyengeségét meghaladó új rend egyszerre vindikálta magának a történelmi igazság meghatározásának lehetőségét, és a szenvedések száz évének lezárását az új magyar hatalmiság vagy „erő” jegyében, a határok feletti nemzetegyesítés fegyvertényét is a magáénak tudva.

A kormányzat emlékezetpolitikájának legfrissebb populista változatában a Párizs környéki béke igazságtalanságaiért immár nem az utódállamok imperializmusa és a francia biztonsági stratégia felel, egyszerűen a kozmopolita liberalizmus a fő bűnös. A konzervatív, keresztény és nemzeti Magyarországot, amely a globális kormányzás liberális projektjével összeegyeztethetetlennek bizonyult, e szerint az olvasat szerint több, párhuzamos akció révén semmisítették meg utóbbi korifeusai. Ezek közé tartozik a Woodrow Wilson amerikai elnök által képviselt terv egy új világrendről, és az ennek nevében végrehajtott külső és belső bomlasztó akciók hosszú sora. Ennek az állítólagos beavatkozásnak a finomabb mechanizmusait általában nem fejtik ki, ám két fontos elem visszatérően szerepel benne. Egyfelől nagy hangsúly esik a régió életébe való „beavatkozás” birodalmi/koloniális jellegére: a wilsonizmus egyszerre volt nagyhatalmi ármány és liberális ideológiai cselszövés, amely a nemzet fő ellenségeként meghatározott birodalmi hagyományhoz köti a szupranacionalizmus száz évvel ezelőtti (és persze mai) híveit. Másfelől a hazai progresszív mozgalom, a tágan értett magyar baloldal is a kozmopolita-liberális projekt leágazásaként és ügynökeként jelenik meg mindebben. A nemzet és a liberális kozmopolisz ellentéte – a részletek alapos felrajzolása nélkül is – tág keretet ad a történelem nemzetközi és hazai dimenzióinak az összekapcsolásához.

Ez a képlet hagyományosan a magyar nacionalizmus szempontjából a hagyományosan leggonoszabb történelmi aktorként szereplő szomszéd- és utódállami vezetők alakját szorítja leginkább háttérbe. Az új főgonosz mellett – a birodalom/nemzet dinamikára épített történelmi olvasatban – nem maradhat túl sok tér a többi kis nemzet bűnösségének a kifejtésére. Éppen ezért, és talán leginkább meglepő fordulatoként a trianoni centenárium kapcsán a miniszterelnök maga hangsúlyozta több ízben is a regionális együttműködés fontosságát, és nevezte meg szövetségesként az egykori Magyar Királyság területeit anektáló régiós kisállamokat. Orbán Viktor személyesen és nyomatékosan kiemelte a beszédeiben a kis nemzetek közép-európai közösségét, mint a magyar önvédelem szükséges sarokkövét.³³

kozmpolitizmus álcájában megjelenő) imperializmusoknak, amelyek kvázi időtlen kihívást jelentenek kívülről, illetve a magyar baloldal által alkotott ötödik hadoszlop formájában még belülről is. Ezáltal a trianoni emlékezet olyan komplex új kontextusba kerül, ahol a megnyilvánulások elismerik ugyan a régióon belüli ellentéteket és konfliktusokat, de az önvédelem közös ügyéhez képest másodlagosnak, már-már testvérharcként értelmezik azokat. Az elsődleges felelősség terhe a kozmpolitizmus furcsa konstrukciójára hárul, nem utolsósorban azért, mert állítólag viszályt szított a sorsközösségben élő régiós nemzetek között.

Míg tehát a szomszédos utódállamok látszólag felmentést nyernek a történelmi Magyarország felbomlásában való bűnrészességük alól, az egyszerre globális és hazai baloldal felelősségének a kiemelése nagy hangsúlyt kap a politika beszédaktusokban és térbeli reprezentációkban egyaránt. Az Országgyűlés elnöke, Kövér László többször is úgy határozta meg a baloldalt, mint az internacionalizmus jegyében működő egységes organizmust, amely az első világháborút követően készségesen kirabolta és elajándékozta a nemzeti örökséget.³⁴ 2019-ban Schmidt Mária a háború végéről szóló kötetében és az előző év során a Várkert Bazárban nyílt kiállítás anyagaiban szintén erre helyeződött a legnagyobb hangsúly. Ez a nemzeti közösség és az azt elárulók közötti határvonalak meghúzásának ugyanazt a logikáját reprodukálta, amely a magyarországi holokausztemlékezetből ismerős: a német nácik és nyilas szövetségeseik olyan trópusot alkotnak, amely izomorf az új Európa liberális szupranacionalizmusának nemzetközi és hazai ügynökeiből megalkotott Trianon-alakzattal. Mindkét esetben maga a nemzet foglalja el az áldozat pozícióját, és bár a kiemelkedően sokat szenvedett konkrét csoportokat külön lehet definiálni és megemlékezni róluk (zsidók 1944-ben vagy magyarok az utódállamokban, kitelepítettek stb.), az ellenük elkövetett erőszak a nemzeti áldozattá válás tágabb történelmi kontextusában nyeri el végső jelentését.³⁵

A fent rekonstruált diszkurzív váltás nem feltétlenül tükröződik vissza az emlékezetpolitika teljes spektrumában. A 2020-ban a centenárium alkalmával felavatott nagy Trianon-emlékmű is elkülönül ettől a populista emlékezeti konstrukciótól. A 19. század végi magyarországi helységnevek összességét egy földbe vájt folyosó falára helyező emlékmű nem vádolja a magyar baloldalt, sőt még a felsorolt települések többségének az elvesztéséért felelősnek tartott nemzetközi hatalmakat sem. Más emlékművekkel együtt leginkább úgy tekinthető, mint ami a mnemonikus kultúra első, vagyis érzelmi rétegét képviseli, amely nagy vonalakban utal egy részleteiben meghatározatlan múltra, és amelyből ugyanakkor hiányzik az önreflexió. Ezt erősíti még inkább, hogy ez a mementó a teljes Magyar Királyságot gyászolja a településnevek révén, ám konkrétan nem fejez ki birodalmias nosztalgát.

A hivatalosan a nemzeti összetartozásnak és a nemzeti közösségnek szentelt emlékművet azonban Orbán Viktor leplezte le, aki beszédében az LGBTQ-propagandára és a migrációra mint a „Nyugat” néven emlegette

tett alattomos ellenség újszerű eszközeire figyelmeztetett, miközben ismét a kisállamok közép-európai összefogására szólított fel. Mint fogalmazott, az emlékmű „felhívás, sőt sürgető kiáltás is azokhoz a közép-európai népekhez, amelyek életüket egy megújított keresztény világban képzelik el, hogy rá kell találniuk az együttműködés útjára, meg kell találniuk azt a formát, amely egyszerre garantálja nemzeti önállóságukat, a közép-európai népek szövetkezését, és hozzájárul az európai egységhez is”. Minden utalás hiányzott viszont az utódállamok imperializmusaira és a szomszédok saját nemzetépítő asszimilációs buzgalmára, vagyis olyan trópusok „estek ki” a beszédből, amelyek az elmúlt száz évben a magyar jobboldal trianoni diskurzusát mindvégig meghatározták annak szinte minden alakváltozatában.³⁶ Kövér László pedig arra mutatott rá, hogy a versailles-i – azaz a birodalmias – szellemiség örök, akárcsak a kis nemzetekre állandóan leselkedő veszély is egyúttal. A fő különbség a jelen és a múlt versailles-i rendszere között szerinte abban áll, hogy száz évvel ezelőtt a nagyhatalmak csak a magyar nemzet létét tagadták, míg ma általában a nemzetek létét tagadják.³⁷ A centenáriumi megemlékezések idejére kijegecesedett populista Trianon-fogalom a globális liberális kormányzatiság elleni széles körű küzdelemben ágyazott diszkurzív konstrukcióként, afféle történelmi figyelmeztetésként szolgál a mai Közép-Európa populista lázadói számára.

Konklúziók

■ Az elmúlt bő egy évtizedben (2012–2023) újjáalakult a magyarországi kollektív emlékezet. Ez a tanulmány három „emlékezeti vektort” határozott meg, amelyek ma másféle „hasznos” múltak felé mutatnak, mint amilyenre 2010–2012 előtt mutatkozott sürgető igény. Amikor 2010-ben az Orbán Viktor vezette Fiatal Demokraták átvették a kormányhatalmat, az 1989–1990-es rendszerváltás óta ellenzékben és kormányon képviselt antikommunista diskurzus meghatározta a jobboldal emlékezetkultúrájának magját. Idővel azonban az Orbán-kormány identitáspolitikája és a kormányt körülvevő, egyre jelentősebb emlékezés-ökoszisztéma egyaránt átalakult. A kormányzati beavatkozások eredményeként a nyilvános emlékezet elmozdult a „hagyományos” kelet-európai nemzeti konzervatív mintától egy tisztán populista emlékezetkultúra felé, melyet a saját diskurzusa szerint egyfelől az újrakonstituált nemzet, másfelől a nemzetközi elitekből és hazai kiszolgálóikból álló transznacionális-birodalmias hálózat között feszülő ellentét határoz meg. A történelem funkciója az emlékezés tekintetében elsősorban az, hogy mitikus jegyekkel ruházza fel ezt a szembenállást, demonstrálva a konfliktus állandóságát, és időnkénti visszatérését. 1956 kapcsán kommunisták helyett a kommunistákkal kiegyezőkre, a holokauszt kontextusában a magyar közigazgatás – vagyis a végrehajtók – helyett a nácikra és a nyilasokra, Trianon ürügyén az éhes szomszédok és a vak franciák helyett a nemzetrontó kozmopolita liberalizmusra helyeződik nagyobb hangsúly, mint korábban.

Ez a váltás felerősítette a trianoni emlékezetben mindig is jelen lévő áldozati narratívát, de ami talán ennél is fontosabb: a felelősséget a nemzetek feletti liberális kormányzatiság csak szavakban felszabadító, valóban birodalmias gondolkodásuként ábrázolt korabeli képviselőire hárította. A trianoni emlékezet újrafogalmazása, beleértve a végső soron a régió kis nemzetei között létrehozandó szolidaritás gondolatát is, egy olyan közép-európai közösséget képzel el, amely ugyanazokkal a hatalmakkal szemben jönne létre, amelyek a Magyar Királyság pusztulását is okozták. E közösség alapjául az a „régións populista” felismerés szolgálhatna, mely szerint a birodalmi beavatkozások jelentik a térségben a legfőbb bajt, és az itteni kis(állam)ok a kezdettől azzal a feladattal szembesülnek, hogy ellenálljanak ezen beavatkozásoknak. A náci népiítés, a szovjet elnyomás és a liberális kormányzás mind-mind ugyanannak az örök birodalmi elvnek a kifejeződése, amely megfosztja a nemzeteket a saját elidegeníthetetlen identitásuktól, és az elmék manipulálásával éppúgy uralkodik rajtuk, mint ahogy nyers erő segítségével is ezt teszi. Így az is láthatóvá válik, hogy Trianon továbbra is az a trópus, amely összetartja Magyarországon a történelmi nagy narratívákat, de a jelenlegi hivatalos emlékezetdiskurzus és történelempolitika a maga birodalomellenes fókuszával erősen különbözik attól a konvencionális revizionista nacionalizmustól, amellyel főleg a nemzetközi sajtóban szokás rendszeresen vádolni a Fideszt.

Fontos, hogy a történelem ezen populista értelmezése teszi lehetővé, ahogy azt Orbán Viktor miniszterelnök a trianoni emlékmű leleplezésekor mondott 2020-as beszédében is kifejtette, hogy a tág értelemben vett jobboldali populista képzelet különböző elemeit egységbe lehessen kovácsolni. Ebben a fentebb idézett szónoklatban Orbán megnevezte a keresztény Európa progresszívek általi „elrablásáról” szóló mitotoposzt, a nemi szerepekre (!) is kiterjedő „természetes” rend körüli regionális szolidaritás szükségességét, azt sugallva ezáltal, hogy a populista nacionalizmusok regionális koalíciójára minél hatékonyabb ellenállás miatt van égetően nagy szükség.

A 20. századi kollektív történelmi emlékezetnek a fenti minták szerinti magyarországi populista átkomponálása egyrészt egyedülálló eset, mivel egy kivételesen erős, centralizált kormányzat űzi ezt a történelempolitikát, építve az anyagi és eszmei erőforrások feletti egyre növekvő befolyására. Ennek a ténylegesen hatékony identitáspolitikának itt most csak egy konkrét részletét tárgyaltuk. Mégis az elemzés azt sugallja, hogy érdemes megvizsgálni a régióban és azon túl más populista eszmerendszereket is. Az a gyakorlat, amely a mind erősebb transznacionális folyamatokkal – még az emlékezetpolitikában is! – szemben állva kísérletezik a nép/nemzet megmentésével az örök politikai Másikként értelmezett birodalmias alternatívák fenyegetésétől tartva, számos más országban is megfigyelhető. Velük egybevetve a Trianon-diskurzust újrachangoló magyar történelem- és identitáspolitika sajátos jegyei is könnyebben láthatóvá tehetők.

■ JEGYZETEK

1. Czinkóczi Sándor: *Orbán levezette, hogy Hitler európai egységről álmodozott*. 444.hu 2023. május 12. <https://444.hu/2023/05/12/orban-levezette-hogy-hitler-is-europai-egysegrol-almodozott>
2. Timothy Frye: *Building States and Markets After Communism. The Perils of Polarized Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 144–167.; John-Paul Himka: *Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-Communist East European Historical Narratives*. Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes 2008/3–4. 360–370.
3. Ernesto Laclau: *Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics*. Critical Inquiry 2006/4. 646–680.
4. Zombory Máté: *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Kijárat Kiadó, Bp., 2019. 28–32.; Stéphane Wahnich: *Les signifiants de Marine Le Pen*. Savoirs et clinique 2017/2. 80–89.; Paul Waldman: *How Trump and the Republicans Wield the Politics of Victimhood*. Washington Post 2018. október 29. <https://www.washingtonpost.com/blogs/plum-line/wp/2018/10/29/how-trump-and-republicans-wield-the-politics-of-victimhood/>
5. Jan Kubik – Michael Bernhard: *A Theory of the Politics of Memory*. In: Uők., eds.: *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*. Oxford University Press, Oxford – New York, 2014. 8.
6. Zsolt Enyedi: *Paternalist populism and illiberal elitism in Central Europe*. Journal of Political Ideologies 2016. 1. sz. 9–25.; Uő: *Populist Polarization and Party System Institutionalization*. Problems of Post-Communism 2016/4. 210–220.
7. Zombory Mátté: i. m. 71–90.; Isaac F. Young – Daniel Sullivan: *Competitive Victimhood: A Review of the Theoretical and Empirical Literature*. Current Opinion in Psychology 2016. 30–34.; Maria Mälksoo: *Memory Must Be Defended: Beyond the Politics of Mnemonical Security*. Security Dialogue 2015/3. 221–237.
8. John-Paul Himka: i. m.
9. Michael Bernhard – Jan Kubik: *The Politics and Culture of Memory Regimes: A Comparative Analysis*. In: Uők., eds.: i. m. 275–277., 291–292.
10. Jan Kubik – Michael Bernhard: i. m. 29.
11. Zombory Mátté: i. m. 168–172., 178.; Mark Pittaway: *The ‘House of Terror’ and Hungary’s Politics of Memory*. Austrian Studies Newsletter 2003/1. 16–17.; István Rév: *The Terror of the House*. In: Robin Ostow, ed.: *(Re)Visualizing National History: Museums and National Identities in Europe in the New Millennium*. University of Toronto Press, Toronto, 2008. 47–89.; Hedvig Turai: *Past Unmastered: Hot and Cold Memory in Hungary*. Third Text 2009/1. 97–106.; Gábor Gyáni: *The Memory of Trianon as a Political Instrument in Hungary Today*. In: Alexei Miller – Maria Lipman, eds.: *The Convolutions of Historical Politics*. Central European University Press, Bp., 2012. 92–94.
12. Pesti srácok emlékpark nyílt a Józsefvárosban. Origo 2016. szeptember 23. <https://www.origo.hu/itthon/2016/09/pesti-sracok-emlekpark-nyilt-jozsefvaros>
13. *A pokol bugyrai – új GULAG-kiállítás egy atombunkerben*. Magyar Múzeumok Online, 2017. szeptember 25. <https://www.magyarmuzeumok.hu/cikk/a-pokol-bugyrai-uj-gulag-kiallitas-egy-atombunkerben>
14. Erről bővebben szól a *Korunk* e számában Stark Tamás tollából származó tanulmány – a szerkesztő.
15. Szalai Szilárd: *Schmidt Mária a PS-nek: A kommunisták azt hitték, a nép majd elfelejti, hogy ők a gyilkosok*. Pesti Srácok 2019. június 16. <https://pestisracok.hu/schmidt-maria-aps-nek-a-kommunistak-azt-hittek-a-nep-majd-elfelejti-hogy-ok-a-gyilkosok-video/>
16. *Orbán Viktor ünnepi beszéde a Mindszentyneum ünnepi megnyitóján*. Miniszterelnok.hu, 2022. október 23. <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/orban-viktor-unnepi-beszede-a-mindszentyneum-unnepi-megnyitojan/>
17. Schmidt Mária: *A nemzeti oldal szembemegy a birodalmi ideológiával*. Index 2020. december 16. https://index.hu/belfold/2020/12/16/schmidt_maria_interju_konyv/

18. Joerg Hackmann: *From National Victims to Transnational Bystanders? The Changing Commemoration of World War II in Central and Eastern Europe*. *Constellations* 2009/1. 167–181.; Ferenc Laczó: *Caught Between Historical Responsibility and the New Politics of History. On Patterns of Hungarian Holocaust Remembrance*. In: S. Mitroiu, ed.: *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015. 191.
19. Ungváry Krisztián: *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a 20. század történetéből*. Jaffa, Bp., 2014.; Henriett Kovács and Ursula K. Mindler-Steiner: *Hungary and the Distortion of Holocaust History. The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014*. *Politics in Central Europe* 2015/2. 53.
20. Henriett Kovács and Ursula K. Mindler-Steiner: i. m. 59.
21. Schmidt Mária: *Tojás héj nélkül, ország határ nélkül*. *Schmidtmaria.hu*, 2017. május 19. <https://schmidtmaria.hu/tojas-hej-nelkul-oroszag-hatar-nelkul> [Az írás eredetileg a Látószög blogon jelent meg.]
22. Zahorán Csaba: *A trianoni labirintus: A Trianon-jelenség és okai a mai magyar közgondolkodásban*. In: Szalai László, szerk.: *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. Bp., 2013. 9–54., különösen: 36–47.
23. Laure Neumayer: *Eurosepticism in Central Europe*. In: Stanislav J. Kirschbaum, eds.: *Central European History and the European Union. The Meaning of Europe*. Palgrave-Macmillan, Basingstoke, 2007. 159–178.
24. Attila Ágh: *The Politics of Central Europe*. SAGE, London, 1998. 62–65.
25. Lőrincz Csaba: *Félfordulat a regionális és kisebbségpolitikában. A magyar regionális és kisebbségpolitika koncepciójának kritikája*. In: Lőrincz Csaba – *A mérték. Egybegyűjtött írások tőle és róla*. Pro Minoritate, Bp., 2010. 184–202.
26. Egedy Gergely: *Conservatism and Nation Models in Hungary*. *Hungarian Review* 2013/3. 66–75.
27. Romsics Gergely: *Trianon a Házban: A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején, 1990–2002*. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla, szerk.: *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19-20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Bp., 2006. 47.
28. Zombory Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Bp., 2011. 109–116.
29. Medvegy Gábor: *Lázár szerint az egész nyugati világ adósunk Trianonért*. *24.hu*, 2017. május. 31. <https://24.hu/belfold/2017/05/31/lazar-szerint-az-egesz-nyugati-vilag-adosunk-trianonert/>
30. Semjén Zsolt: *Nemzetpolitika*. Budapest, Szent István Társaság, 2012. 10–12.
31. *Békejobb vagy baleyenes?* Political Capital, 2005. júl. 29. https://politicalcapital.hu/konyvtar.php?article_read=1&article_id=1380
32. Panyi Szabolcs: *A baloldal nem szereti a magyarokat, azért, mert magyarok*. Index, 2015. július 25. https://index.hu/belfold/2015/07/25/magasra-tette_a_lecet_orban_az_illiberalis_allammal_de_mi_jon_most/2015/07/25/a_baloldal_nem_szereti_a_magyarokat_azert_mert_magyarok/
33. Orbán Viktor *ünnepi beszéde, Sátoraljaújhely*. Miniszterelnokseg.hu, 2020. június. 6. <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/orban-viktor-unnepi-beszede-4/>
34. Kövér László: *A baloldal több, mint száz éve újra és újra rátámad a saját nemzetére*. *Pesti Srácok* 2020. június. 3. <https://pestisracok.hu/kover-laszlo-a-baloldal-tobb-mint-szaz-eve-ujra-es-ujra-ratamad-a-sajat-nemzetere/>
35. Schmidt Mária: *Új világ született 1918–1923*. KKETTK, Bp., 2019. A kiállításhoz ld. <https://ujvilagszuletett3.elsovilaghaboru.com/>
36. Bernáth Lackó: *Migránsözassal és szivárványozással avatta Orbán a Trianon-emlékművet*. *Mérce.hu*, 2020. augusztus 20. <https://merce.hu/2020/08/20/migransozassal-es-szivarvanyozassal-avatta-orban-a-trianon-emlekmuvet/>
37. Kövér László: *Trianon nem csak történelmi múlt, hanem velünk együttélő folyamatos jelen is*. *Hír TV*, 2020. június 4. <https://hirtv.hu/ahirtvhirei/kover-laszlo-trianon-nemcsak-tortenelmi-mult-hanem-velunk-egyuttelo-folyamatos-jelen-is-2502764>